
P r i n o s i

UDK: 1 Wittgenstein, L
165.15:
Izvorni znanstveni rad
Primljeno 12/2005.

POTEŠKOĆE I MOGUĆNOSTI GOVORA O ETIČKOM KOD RANOG WITTGENSTEINA

Ante Periša, Zadar

Sažetak

U ovom radu raspravlja se o problemu (ne)izrecivosti etičkoga kod ranog Ludwiga Wittgensteina. Njegovim, moglo bi se reći, previše suženim kriterijem smislenosti sve filozofske rečenice postaju nesmislene, čime je sav govor o izvorno filozofskim pitanjima i problemima osuđen na šutnju. No, i unatoč tomu Wittgenstein je u svojem Traktatu donio i nekoliko "etičkih", odnosno "zabranjenih" rečenica, zbog čega se postavlja pitanje: Je li on time prešao (odnosno prekršio) granice jezika koje je sam utvrdio, odnosno kako se na način mišljenja svojstven Traktatu može govoriti o etičkome? Ovaj rad je pokušaj odgovora na to teško pitanje.

Ključne riječi: Wittgenstein, neizrecivo, etika, Traktat, neopozitivizam, neizravan govor, šutnja.

Poteškoće ranih interpretacija Traktata

U svojem predavanju o etici kao jedan od mogućih problema pri razumijevanju tog njegovog predavanja Wittgenstein navodi da pri svim dužim predavanjima slušatelj često nije u stanju istodobno imati pred očima cilj i put do tog cilja (usp. VüE 10). Jedno se redovito zadrži pred očima, dok se ono drugo smetne s uma. U oba slučaja nedostaje jedna bitna dimenzija za ispravno shvaćanje nekog predavanja, knjige ili sl.

Premda Wittgenstein tu napomenu nigdje ne povezuje s vrlo različitim, katkad čak i suprotnim interpretacijama Traktata, ipak se lako može zaključiti da su barem kao povod za takvu misao mogli biti i uobičajeni problemi što su nastali tumačenjem njegova Traktata. Poznato je, naime, da je Wittgensteinov "Tractatus logico-philosophicus" (Traktat) vrlo različito, katkad i sasvim oprečno interpretiran. Jedni su interpreti više naglašavali put, drugi cilj, treći su pak davali prednost samo jednom određenom dijelu puta pred drugim dijelovima i pred ciljem... Sam Wittgenstein ogradio se već od prve "službene" interpretacije Traktata, tj. od Russelova shvaćanja tog djela kako ga je ponudio u svojem predgovoru Traktatu. Tako u pismu Russellu u kolovozu 1919. Wittgenstein piše: "Bojim se da nisi dobro razumio moju tezu u usporedbi s kojom je čitava ta stvar o logičkim rečenicama samo popratna pojava. Ono najvažnije jest teorija o onomu što se rečenicama, tj. jezikom može izreći i o onomu što se rečenicama ne može izreći, već samo pokazati – to smatram stožernim problemom filozofije" (Briefe, 100). Moglo bi se reći - u skladu s početnom slikom puta i cilja - da je Russell zadržao pogled samo na putu, a da nije – prema Wittgensteinovoj ocjeni – uzeo u obzir i cilj do kojega Traktat (do)vodi.

Wittgenstein, dakle, u tom pismu jasno kazuje da su logičke rečenice samo usputne, da one ne predstavljaju cilj, nego put. Ako se to smetne s uma, Traktat će se razumjeti posve drugačije nego što je bila njegova vlastita intencija. Zaboravom cilja Traktat postaje logičko, neopozitivističko djelo i ništa više.

U tu su pogrešku upali i pozitivisti bečkoga kruga koji su Traktat usko interpretirali polazeći sa svojih stajališta, prepoznavši ga kao djelo koje izražava i njihove temeljne ideje. Ta se interpretacija unatoč mnogim poteškoćama održala gotovo sve do danas. U skladu s njom Wittgensteinova se rana faza filozofskog mišljenja obično vezivala uz logički pozitivizam i odbacivanje bilo kakve mogućnosti govora o onomu što nadilazi područje logike i empirijskih znanosti. Njegov se Traktat shvaćao kao djelo briljantnog logičara, u kojemu se jasno pokazuje nemogućnost bilo kakvih metafizičkih iskaza, što kulminira u poznatoj zaključnoj rečenici Traktata: "O čemu se ne može govoriti, o tome se mora šutjeti" (TLP 7). Tako se čini da se Wittgensteinovo shvaćanje naoko posve podudara s mišljenjem logičkih pozitivista bečkoga kruga. I oni su, naime, jednako kao i on, smatrali da se izricati mogu samo logičke rečenice i rečenice empirijskih znanosti. Stoga ne čudi da su neopozitivisti bečkog kruga bili oduševljeni Traktatom te su ga na svojim sastancima iščitavali i

o njemu raspravljali „rečenicu po rečenicu“,¹ a samog Wittgensteina smatrali su počasnim članom Kruga i doživljavali ga kao duhovnog pokretača, premda je on odbio i članstvo i počasti.²

Svakako, ideje iz Wittgensteinova Traktata umnogome su se podudarale s idejama i stavovima logičkih pozitivista Bečkog kruga. Walter Schulz sažeto donosi bitne točke njihove podudarnosti:

“Prvo: Znanost i život su rastavljeni. Znanost je bitno egzaktna znanost, što znači, s jedne strane, prirodna znanost, s druge strane, logika. Drugo: logičke rečenice su analitičko-tautološke, rečenice realne (empirijske) znanosti su sintetičke, one se odnose na činjenice. O odnosu ovih dvaju područja znanosti ne može se izreći ništa, jer takvi izričaji sa svoje strane nisu ni sintetičko-empirijski niti analitičko-logički. [...] Treće: usmjerenost empirijskih rečenica na činjenice mora se verificirati. To hoće reći, kako je nužno dokazati da rečenicama realnih znanosti, nasuprot rečenica metafizike koje također nastupaju kao sadržajne rečenice, odgovara neko zbiljsko ili moguće iskustvo.”³

Očito je zbog tih nekoliko bitnih podudarnosti bilo lako zaključiti da je i Wittgensteinov Traktat zapravo djelo jednog vrsnog logičkog pozitivista te da se njegov smisao, cilj i doseg ispunjavaju na području logičkih (i empirijskih) znanosti. Stoga ne čudi da je i Bertrand Russel – što je već spomenuto - u svojem predgovoru prvom izdanju Traktata ponudio sličnu interpretaciju, na što je reagirao sam Wittgenstein predbacivši mu da je on zapravo krivo shvatio njegovu osnovnu intenciju, odnosno tezu. Wittgenstein ide i korak dalje kad u jednom pismu Ludwigu von Fickeru, izdavaču časopisa Der Brenner koncem 1919. izričito kaže da je smisao njegova Traktata zapravo etički.⁴

Time je sam Wittgenstein konačno i izričito zanijekao pozitivističku interpretaciju Traktata. No, to još ipak nije posve i konačno dokinulo takve interpretacije.

¹ Usp. Franz Kreuzer/Rudolf Haller, Grenzen der Sprache – Grenzen der Welt. Wittgenstein, der Wiener Kreis und die Folgen, Wien, 1982., str. 49.

² Usp. David Edmons - John Eidinow, Wittgensteinov žarač, Algoritam, Zagreb, 2004., str. 123.

³ Walter Schulz, Wittgenstein. Die Negation der Philosophie, Neske, Stuttgart, 1967., str. 9.

⁴ Vidi: L. Wittgenstein, Briefe an Ludwig von Ficker, Otto Müller – Verlag, Salzburg, 1969., br. 23, str. 35.

Intencija Traktata

Traktat se, dakle, unatoč tomu što se uglavnom bavi logičkim i empirijskim rečenicama, ipak (i prema izričitom očitovanju njegova autora) ne iscrpljuje u stavovima logičkog pozitivizma – uostalom kao što se ni Wittgensteina nije olako moglo svesti na logički pozitivizam ili pak svrstati u Bečki krug – već on sadrži i jednu drugu dimenziju, koja u bitnome nadilazi temeljne postavke pozitivizma. Premda Wittgenstein jednako kao i logički pozitivisti doduše dijeli izrecivo od neizrecivog te mogućnost smislenog govora ograničava samo na područje logičkih i empirijskih rečenica, između njih – kako zgodno primjećuje Paul Engelmann – ipak postoji jedna vrlo bitna razlika: “Razlika je samo ta da oni [tj. pozitivisti] nemaju o čemu šutjeti. Jer pozitivizam smatra da je ono o čemu se može govoriti, jedino važno u životu. To i ništa drugo njegova je poanta. Dok je Wittgenstein prožet time da je za čovjekov život važno samo ono o čemu se, prema njegovu mišljenju, mora šutjeti.”⁵

Iz Wittgensteinova Traktata, naime, jasno proizlazi da je za njega neosporno (i uopće neupitno) postojanje nečega što izlazi iz okvira mogućnosti smislenog govora. Zbilja se ne iscrpljuje u logičkim i empirijskim rečenicama, nego postoji mnogo toga što izlazi izvan okvira izrecivoga, a što zbog toga nije od manje važnosti, nego zapravo obratno: sav smisleni znanstveni govor uopće ne dodiruje temeljne životne probleme, dok se o onim čovjekovim egzistencijalno važnim pitanjima na takav način uopće ne može govoriti: “Osjećamo da, i kad bi se odgovorilo na sva moguća znanstvena pitanja, naši životni problemi ne bi bili ni dotaknuti.” (TLP 6.52). Ovom se rečenicom pokazuje potpuna odijeljenost područja znanosti od područja života. Odgovaranje na sva moguća znanstvena pitanja ne bi nimalo dotaklo naša životna pitanja. Život na jednoj, a znanost na drugoj strani dvije su razine pitanja koje se nigdje ne dotiču. Wittgenstein Traktatom samo želi jasno razgraničiti područje izrecivoga od područja neizrecivoga, a nipošto dokinuti ili zanijekati neizrecivo.

Tim više što u područje neizrecivoga osim onih za čovjeka bitnih pitanja, koje Wittgenstein zbirno označava kao “ono mistično”, “etičko” (“Etika je transcendentalna” TLP 6.421) i sl., s druge strane spada i logika (“Logika je transcendentalna.” TLP 6.13), odnosno

⁵ Paul Engelmann, Ludwig Wittgenstein. Briefe und Begegnungen, Wien-München, 1970., str. 77.

logička forma. Dakle, nisu samo "metafizičke" rečenice po sebi neizrecive, nego i nešto tako očito kao što je logička forma. Logička forma je, naime, ono što svaka rečenica mora imati zajedničko sa zbiljom koju prikazuje (odslikava): "Rečenica može prikazati sveukupnu zbilju, ali ne može prikazati ono što ona mora imati zajedničko sa zbiljom da bi je mogla prikazati – logičku formu." (TLP 4.12). Rečenice o logičkoj formi ne bi bile ni empirijske ni logičke, pa ih se stoga ne može ni izreći. S jedne strane, dakle, logika i logička forma, a s druge metafizička pitanja, tj. ono etičko, mistično, smisao svijeta i sl. spadaju u područje neizrecivoga. Predmet našeg zanimanja u ovoj studiji ipak je samo ona dimenzija neizrecivoga koju Wittgenstein naziva "mističnom", "etičkom" i sl., dok pitanja logičke forme ovdje ostavljamo po strani.

No, prije ulaženja u problematiku "etičkoga" kod ranog Wittgensteina smatramo svrsishodnim pokazati na koji način on uopće određuje granice onoga što se može misliti, odnosno izreći.

Granice izrecivosti

Već u predgovoru Traktatu (što se ponavlja i u spomenutom pismu Russellu) Wittgenstein kaže kako je cilj njegove knjige razgraničiti ono što se može misliti od onoga što se ne može misliti, odnosno ono što se može izreći od onoga što se ne može izreći: "Ova knjiga želi, dakle, povući granicu mišljenju, ili štoviše – ne mišljenju, nego izričaju misli." (Predgovor). No, kako se povlačenje granica nužno odvija u jeziku, i samo u jeziku, onda se, budući da ne možemo istupiti izvan granica jezika, svako takvo povlačenje granica mora odvijati unutar granica jezika, pa ono što leži izvan tih granica spada u područje ne-jezičnoga, odnosno onoga o čemu se ne može govoriti, a o čemu bi se - prema Wittgensteinu - moralo šutjeti (vidi: TLP 7). Stoga je razumljivo zašto čitav Traktat govori samo o području s ovu stranu granice izrecivosti, dok se o onomu preko te granice tek tu i tamo nešto nejasno spominje. Upravo zbog toga što se o onomu što Wittgenstein stavlja preko granica jezika već per definitionem ne može govoriti, odnosno ne može se smisleno govoriti, jezik i govor svakako nisu ono što bi moglo dohvatiti tu trans-jezičnu, odnosno izvansvjetsku zbilju.

Granice onoga što se može izreći Wittgenstein definira – moglo bi se reći gotovo kantovski – na dva područja: Izreći se mogu, s jedne strane, analitičke rečenice, tj. tautološke rečenice svojstvene logici koje su u sebi "besmislene" (sinnlos), jer se one „ne bave ničim“ (TLP

6.124) i ne kažu ništa (usp. TLP 6.11). One se odnose samo na sebe. "Rečenice logike jesu tautologije. Rečenice logike ne kažu, dakle, ništa. (One su analitičke rečenice)." (TLP 6.1 i 6.11) S druge pak strane, područje izrecivoga ograničava se na empirijske (sintetičke) rečenice prirodnih znanosti, koje su jedine "smislene" ("sinnvoll") jer su one (pre)slika stanja stvari, odnosno činjenica. Samo se one mogu valjano izricati o postojećem svijetu. One su stoga ujedno i ideal filozofije. Stoga vrijedi: "Ispravna filozofska metoda bila bi zapravo ova: Ne reći ništa, osim onoga što se daje izreći, dakle, rečenica prirodne znanosti" (TLP 6.53).

No, ovakvo povlačenje granice izrecivoga već pretpostavlja jedno specifično shvaćanje spoznajnih i osobito jezičnih mogućnosti. Stoga je potrebno barem ukratko prikazati shvaćanje svijeta, jezika i mišljenja kod ranog Wittgensteina.

Jezik i misao su za Wittgensteina odraz svijeta. Jedna rečenica odražava jednu činjenicu u svijetu. Ključ mogućnosti uopće bilo kakvog jezičnog mišljenja svijeta leži, po njemu, u izomorfnoj strukturi, tj. u podudarnosti između jezika i svijeta. Jezik je zbroj sveukupnih rečenica (usp. TLP 4.001) jednako kao što je svijet sveukupnost činjenica (usp. TLP 1.1.), odnosno postojećih stanja stvari (usp. TLP 2.04). Ključ jezika jest rečenica koja je nositelj smisla, slično kao što je za shvaćanje svijeta ključan pojam činjenice, odnosno stanja stvari. Na strani jezika riječi i imena pak svoje značenje dobivaju tek u kontekstu rečenice ("Samo rečenica ima smisao; samo u kontekstu rečenice neko ime ima značenje." TLP 3.3) jednako kao što se na strani svijeta predmeti ne mogu misliti nego unutar nekog stanja stvari ("Bitno je za neku stvar da ona može biti sastavni dio nekog stanja stvari" TLP 2.011 ili: "Kao što prostorne predmete uopće ne možemo zamisliti izvan prostora, ni vremenske izvan vremena, tako ne možemo zamisliti neki predmet izvan mogućnosti njegova povezivanja s drugima. Ako mogu misliti predmet u povezanosti sa stanjem stvari, onda ga ne mogu misliti izvan mogućnosti te povezanosti." TLP 2.0121). Wittgenstein, dakle, izričito zastupa izomorfnu strukturu između jezika i svijeta, odnosno rečenice i činjenice ili stanja stvari⁶ kao nužni i temeljni preduvjet svakog jezika i mišljenja (zbilje) uopće.

⁶ Razlika između činjenice i stanja stvari sastoji se u tome što stanja stvari ne moraju biti samo postojeća stanja stvari već mogu biti i samo moguća, dok su činjenice uvijek postojeće. Stoga Wittgenstein kaže (u: TLP 1.1) da je svijet sveukupnost činjenica, a (u: TLP 2.04) vidi se da su činjenice isto što i postojeće stanje stvari jer je svijet sada "sveukupnost postojećih stanja stvari". No, osim u tom značenju

Struktura jezika odgovora strukturi svijeta. "Rečenica je slika zbilje" (TLP 4.01). Jedna rečenica prikazuje jedno stanje stvari: "Ta rečenica prikazuje to i to stanje stvari" (TLP 4.031). Ime pak zastupa jedan predmet, a sve je međusobno povezano u rečenice, odnosno u jezik: "Jedno ime stoji za jednu stvar, drugo za neku drugu stvar i međusobno su povezani, tako da cjelina – poput neke žive slike – prikazuje stanje stvari." (TLP 4.0311).

"Rečenica prikazuje postojanje i nepostojanje stanja stvari" (TLP 4.1), a sve istinite rečenice ukupno jesu zapravo sveukupna prirodna znanost (usp. TLP 4.11). Izvan toga, nema pravih, smislenih rečenica. Budući da filozofija ne prikazuje neko postojanje ili nepostojanje stanja stvari, odnosno ne bavi se činjenicama i stvarima u imanentnom svijetu, ona nije jedna od prirodnih znanosti (usp. TLP 4.111), ne mogu postojati ni istinite, smislene filozofske rečenice, pa većina rečenica "napisanih o filozofskim stvarima" ne da nije točna nego je "nesmislena" (TLP 4.003).⁷

Wittgenstein, dakle, kad je riječ o smislu, rabi tri različita pridjeva: smisljeno (sinnvoll), besmisleno (sinnlos) i nesmisleno (unsinnig). Smislene su samo rečenice prirodnih znanosti, i to stoga što njima odgovara neko stanje stvari koje je zapravo njihov smisao (usp. TLP 2.221). One su slike zbilje (usp. TLP 4.021) i opis nekog stanja stvari (usp. TLP 4.023). Logičke su rečenice, naprotiv, besmislene (lišene smisla), jer se one bave samo sobom te su tautološke rečenice, dok su prave filozofske rečenice zapravo nesmislene (usp. TLP 4.003), jer ne opisuju neko stanje stvari kao empirijske rečenice niti su tautološke poput logičkih rečenica. Moglo

kod Wittgensteina se "stanje stvari" javlja i u značenju entiteta koji je sastavljen od predmeta ("Stanje stvari je sveza predmeta /stvari". TLP 2.01), od čega se onda tvore činjenice: "Čak i ako je svijet beskonačno kompleksan tako da se svaka činjenica sastoji od beskonačno mnogo stanja stvari i da je svako stanje stvari složeno od beskonačno mnogo predmeta [...]." (TLP 4.2211).

⁷ Ovdje se još jednom na temelju shvaćanja istine kao korespondencije, kao podudaranja između riječi (misli) i nekog postojećeg stanja stvari jasno vidi zašto Wittgenstein sva filozofska (metafizička) pitanja smješta u područje neizrecivoga, naime zato što njihovi objekti (predmeti) izlaze izvan granica svijeta koji u sebi sadrži samo ono što je kontingentno, što je takvo kakvo jest ("[...] was der Fall ist" TLP 1). Stoga, budući da se istinitost neke tvrdnje može utvrditi samo tako da se provjeri odgovara li ta tvrdnja nekom postojećem (katkad čak i samo mogućem) stanju stvari, onda je očito da metafizičke rečenice koje se ne odnose ni na što unutarsvjetsko i ne mogu biti podvrgnute tom kriteriju istinitosti. Time je, s druge strane, jasno zašto se sve istinite rečenice zapravo nužno iscrpljuju samo u prirodnim znanostima. Zato što se samo njihov sadržaj može usporediti s nečim unutarsvjetskim.

bi se zaključiti da filozofske rečenice nisu ni sintetičke ni analitičke, pa se ne mogu ni izgovoriti ni misliti. One pokušavaju izreći i opisati nešto što leži izvan granica svijeta, što nije u svijetu kao činjenica (usp. TLP 1.1) ili stanje stvari (usp. TLP 2.04), pa su nesmislene, jer im nedostaje sadržaj na koji ciljaju (intendirani sadržaj).

Od sadržajnih rečenica mogu se, dakle, izreći samo one kojima (u kontingentnom svijetu) odgovara neko stanje stvari. Budući da metafizičkim, etičkim, religioznim i sličnim rečenicama ne odgovara neko faktično (immanentno, kontingentno) stanje stvari unutar svijeta, one se ne mogu ni izreći ni izgovoriti jezikom koji se ograničava na empirijsko-kontingentnu datost svijeta.

Wittgensteinu ipak - što smo već spomenuli - za razliku od logičkih pozitivista ni na kraj pameti ne pada zanijekati postojanje cijelog tog područja zbilje, odnosno takvih problema i fenomena koji se, po njegovu mjerilu, ne mogu izreći ni misliti.⁸

On štoviše izričito priznaje postojanje neizrecivog: "Svakako postoji neizrecivo. Ono se pokazuje, ono je mistično." (TLP 6.522). No, pojavljuje se problem, kako onda govoriti i misliti tu dimenziju zbilje, kad ona - prema već postavljenim pravilima jezika i mišljenja - spada u ono o čemu se ne može ni govoriti ni misliti? Tu Wittgenstein u igru uvodi pokazivanje. Ono neizrecivo se pokazuje. No, što to zapravo znači?

Govor o neizrecivom

U spomenutom pismu Ludwigu von Fickeru Wittgenstein ukazuje na mogućnost neizravnoga govora šutnjom: "Sve ono, o čemu mnogi danas samo nagađaju, ja sam u svojoj knjizi utvrdio tako što o tomu šutim."⁹ Šutnjom se također može govoriti, i to ne samo jednostavnim pokazivanjem pristanka ili nepristanka uz nešto (što

⁸ Čak se i u najpoznatijoj rečenici Traktata: "Wovon man nicht sprechen kann, darüber muß man schweigen." (O čemu se ne može govoriti, o tomu se mora šutjeti. TLP 7) implicite priznaje postojanje i nečega što je neizrecivo. Naime, u drugom dijelu te rečenice Wittgenstein govoreći o onomu o čemu se mora šutjeti upotrebljava prijedlog "über" (darüber) (za razliku od da-von) jer "über" u njemačkom jeziku ima određenije značenje i misli se na neku određenu cjelinu koju se gleda "izvana", dok je značenje prijedloga "von" znatno neodređenije. Odnosno, prijedlog über već podrazumijeva neki "objekt", sadržaj o kojemu je riječ.

⁹ L. Wittgenstein, Briefe an Ludwig von Ficker, Otto Müller - Verlag, Salzburg, 1969., br. 23, str. 35.

je zgodno izraženo primjerice starom izrekom: "Qui tacet, consentire videtur"), već se, smatra Wittgenstein, šutnjom i pokazivanjem mogu izreći i puno preciznije i zahtjevnije misli. To se postiže time što će granica izrecivoga biti što finije moguće povučena, čime bi se onda i ono neizrecivo trebalo dosta precizno pokazivati na tim granicama. Cijeli njegov Traktat predstavlja – prema njegovim vlastitim riječima (vidi: Predgovor TLP) – pokušaj što preciznijeg razgraničavanja područja izrecivoga od neizrecivoga.

Ono što Traktatu mnogi spočitavaju kao nedosljednost, naime prisutnost nekih rečenica koje bi po mjerilu Traktata trebale pripadati u područje neizrecivoga, moglo bi se u ovom kontekstu shvatiti i kao pokušaj najfinijeg povlačenja granica jezika i izrecivosti u svezi s tim pitanjima, povlačenja koje ipak uvijek ostaje unutar granica jezika. Izričaji o etici, o Bogu, o mističnomu i sl. u Traktatu uvijek imaju samo "negativnu" (apofatičku) dimenziju, tj. uvijek ih se može promatrati pod vidom nijekanja. Kad Wittgenstein kaže npr. "Etika je transcendentálna" (TLP 6.421), on izraz "transcendentálna" ne rabi primjerice u Kantovu smislu, nego zapravo u značenju "transcendentán", tj. time želi reći da etika nije imanentna, odnosno da područje etičkoga nadilazi granice svijeta, jer u području imanentnoga nije sadržana etika kao ni pitanja dobra i zla, odnosno vrijednosti: "U svijetu je sve onakvo kakvo jest, i sve se događa onako kako se događa; u njemu ne postoji vrijednost – i ako bi postojala, onda ona ne bi bila vrijedna. Ako postoji neka vrijednost, koja jest vrijedna, onda ona mora biti izvan svakog zbivanja i tako-bitka." (TLP 6.41). Etika nije dio svijeta, pa se o njoj ne može govoriti kao o nekom objektu unutar svijeta. Ovdje se zorno vidi Wittgensteinovo nastojanje da što finije povuče granicu izrecivosti te kako sav njegov govor o etici ostaje ipak negativan, tj. govor pomoću nijekanja. On tu ne donosi nikakva etička načela, niti raspravlja o etičkim vrijednostima, već samo pokazuje da pitanja etike i onoga čime se ona bavi, tj. dobra i vrijednosti, ne mogu ležati u (imanentnom) svijetu (faktičnoga). Stoga smatram da se za takve vrste rečenica ne može reći da su npr. "etičke", nego da su to zapravo rečenice o etičkim rečenicama (stvarima) – dakle, "metaetičke" rečenice - pa kao takve ne bi spadale u područje neizrecivoga. Naime, govoriti o neizrecivom kao takvom, tj. o fenomenu neizrecivoga ne podrazumijeva nužno prelaženje granica jezika, nego se zapravo iz granica izrecivoga prema vani konstatira da postoji nešto što izmiče doseg jezika, tj. da nešto stoji izvan njegovih granica. I ta tvrdnja u sebi ni po čemu ne mora nužno povrijediti granice jezika. Ipak, valja napomenuti da znanje kojim smo na neki način svjesni onoga

što je izvan granica jezika, a time i izvan granica jasne spoznaje, da takvo znanje na određeni način nadilazi granice jezika kao i granice diskurzivnog mišljenja.

Drugi je problem kad Wittgenstein na samome kraju Traktata kaže da onaj tko njega razumije na koncu uvidi kako su rečenice Traktata zapravo nesmislene. Iako bi se, naravno, s pravom moglo pitati koliko sve njegove vlastite rečenice u Traktatu zadovoljavaju kriterij smislenosti, odnosno jesu li one baš sasvim logičke (analitičke) odnosno empirijske (sintetičke) ili su zapravo "filozofske" (tj. nesmislene) rečenice, ipak mi se čini da bi pridjev "nesmislene" (unsinnige) na ovome mjestu bilo ispravnije shvatiti u smislu "bezrazložne", odnosno "suviše" (što je jezično sasvim opravdano), čemu u prilog ide i metafora o ljestvama već u sljedećoj rečenici: "On [tj. onaj tko me ispravno shvati] mora takoreći odbaciti ljestve nakon što se po njima popeo gore." (TLP 6.54). I primjena te metafore u sljedećoj rečenici još jednom potvrđuje taj smisao: "On mora nadići ove rečenice, pa će tek onda ispravno vidjeti svijet." (TLP 6.54). Iz ovih rečenica proizlazi da Wittgenstein svoj Traktat na kraju shvaća kao suvišan, a ne nesmislen u smislu u kojem to govori o metafizičkim rečenicama. On ima određeni smisao, ali više kao put, kao "popratna pojava" (Begleiterscheinung) – kako se izrazio u spomenutom pismu Russellu – odnosno kao "ljestve" po kojima se treba uspeti gore, odakle se tek svijet može ispravno vidjeti.

Promjena perspektive pod kojom gledamo svijet rezultat je do kojega dolazi Traktat. Subjekt se promijenio, a kako svaka promjena subjekta i njegove perspektive gledanja svijeta uvijek ima i određene etičke implikacije, onda postaje jasno zašto se i smisao Traktata može okarakterizirati kao etički.¹⁰ S druge strane, subjekt nije u svijetu, nije dio svijeta, pa se o toj promjeni subjekta ne može govoriti nikakvim jezikom koji se ograničava samo na svijet, odnosno na ono što je u svijetu.

Prisutnost, odnosno postojanje nečega što leži izvan granica svijeta i jezika snažno se pokazuje potkraj Traktata, a može se reći da je i sam cilj puta, odnosno ono kamo nas dovode "ljestve" Traktata u sebi neizreciv. Religiozna i etička pitanja i teme nalaze se s onu stranu izrecivosti, budući da područje koje oni tematiziraju leži izvan (kontingentnog) svijeta na koji se odnosi sav jezik i govor. Na temelju strukture jezika – kako je shvaća Wittgenstein u Traktatu – o

¹⁰ Usp. P. Kamptis, Ludwig Wittgenstein. Wege und Umwege zu seinem Denken, Styria, 1985., str. 93.

tome se ne može (smisleno) govoriti. No, s druge strane, ne može se zanijekati da je osobito Traktatom u cjelini, ali i pojedinim njegovim dijelovima ipak priopćeno i nešto o tim temama i pitanjima. Stoga bi razložno bilo pitati kako se to dogodilo. Je li Wittgenstein povrijedio pravila i granice jezika koje je i sam utvrdio ili je to učinio unutar prihvaćenih okvira shvaćanja jezika?

Već smo u analizi nekoliko njegovih tvrdnja o etici i vrijednostima pokazali prisutnost i jednoga drugog načina "govorenja", naime neizravnoga govora (tj. pokazivanja), što je svojstveno onomu o čemu se ne može (izravno) govoriti.¹¹ U kontekstu neizravnog govora zanimljivo je spomenuti dio iz (u to vrijeme napisanog) već spomenutog Wittgensteinova pisma Ludwigu von Fickeru, u kojem se jasno vidi njegova nakana da na jedan drugi (neverbalni) način izrazi ono što se ne može izraziti izravno logičko-empirijskim govorom (jezikom):

"[...] Smisao knjige [tj. Traktata] je etički. Jednom sam u predgovoru htio napisati rečenicu koja sad tamo zapravo ne stoji, ali koju Vam sada pišem, jer će Vam ona vjerojatno biti ključ: Htio sam, naime, napisati da se moje djelo sastoji od dvaju dijelova: Od ovoga koje je ovdje pred nama, i od svega onoga što nisam napisao. A upravo je ovaj drugi dio onaj koji je važan. Ono etičko je, naime, mojom knjigom takoreći iznutra ograničeno; i ja sam uvjeren da se ono strogo samo tako i može ograničiti. Ukratko, ja vjerujem: Sve ono o čemu mnogi danas samo nagađaju, ja sam u svojoj knjizi utvrdio time što o tomu šutim."¹²

Svjestan granica jezika što ga je u toj svojoj ranoj fazi "stisnuo" u stroge okvire logike i prirodne znanosti pokušavajući stvoriti

¹¹ Stegmüller u Traktatu razlikuje tri značenja glagola "pokazivati (se)" ("sich/zeigen"). On napominje kako Wittgenstein glagol "pokazivati (se)" tu rabi najprije u smislu izvanjskog pokazivanja: "Rečenica pokazuje svoj smisao (deskriptivni sadržaj), tj. mi iz njezine izvanjske strukture očitavamo odgovarajuću izvanjsku strukturu stanja stvari." On zatim govori o "unutarnjem pokazivanju" koje se odnosi na podudarnost između „unutarnje strukture jezika i unutarnje strukture zbilje“. O toj unutarnjoj strukturi Wittgenstein kaže da je rečenice samo pokazuju, ali da je ne izriču (usp. TLP 4.12 i 4.121ff.). U posljednjem i nama ovdje najzanimljivijem značenju glagol "pokazivati (se)" dolazi kod govora o neizrecivom, odnosno mističnom: "Svakako postoji neizrecivo. Ono se pokazuje, to je mistično." (TLP 6.522). Tu je riječ o takvom pokazivanju koje se – nastavlja Stegmüller – uopće ne može ostvariti pomoću jezika ni u smislu izvanjskog ni u smislu unutarnjeg pokazivanja, već koje svoj put mora uzeti preko mističnog doživljaja. (Usp. Wolfgang Stegmüller, Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie. Eine kritische Einführung, sv. I-IV, Stuttgart, 1989.)

¹² L. Wittgenstein, Briefe an Ludwig von Ficker, Otto Müller – Verlag, Salzburg, 1969., br. 23, str. 35.

“savršeni jezik” lišen svih nejasnoća i nedorečenosti, Wittgenstein se deklarirao za šutnju o svemu onomu što leži izvan tih granica. I upravo tom šutnjom, tom nijemošću pred transcendentnim, on smatra da je o tomu nešto zaista i rekao. Iako svjestan granica jezika, jasno je osjećao da izvan tih granica postoji nešto zaista vrijedno, što ga je tjeralo da ide i preko granica jezika,¹³ jer znanost nije mogla odgovoriti na njegova egzistencijalna pitanja. Tako je u svojem dnevniku pisanom u vrijeme nastanka Traktata zapisao sljedeće: “Nagon za mističnim dolazi od toga što naše želje nisu zadovoljene znanošću.” Te zatim nastavlja poznatom rečenicom koja se u sličnom obliku pojavljuje i u Traktatu: “Osjećamo da, i kad bi se odgovorilo na sva moguća znanstvena pitanja, naš problem još ne bi bio ni dotaknut.” (TB 25.5.15.).

Wittgenstein je bio siguran da postoji nešto zaista vrlo bitno i za život važno o čemu se ipak ne može (smisleno) govoriti, ali što zbog toga ni najmanje ne gubi na svojoj važnosti, već je zapravo ono najvažnije. I umjesto da o tomu “besmisleno govori” ili “nagađa” i “brblja”, on se odlučio za šutnju kao jedinu prikladnu za izricanje tog sadržaja. Ta se šutnja, međutim, ne događa već na početku puta (Traktata), nego na samom kraju, pošto se prijeđu sve mogućnosti govora, nakon što se prođu i odbace “ljestve” po kojima se “uspinjalo”. Takva šutnja stoga nije prazni mûk i tišina koji ništa ne govore, nego ispunjena šutnja, kao znak priznanja neizrecivosti onoga što je iznad (izvan) svijeta. Wittgenstein stoga već unaprijed odbija bilo kakav smisljeni pokušaj izricanja etičkih rečenica, jer bi to značilo etiku svesti na imanentni svijet o kojem se jedino mogu izreći sadržajne smislene rečenice. A kako je etika natprirodna (usp. TLP 6.41) i ne mogu postojati smislene etičke rečenice (usp. TLP 6.42 i 6.421), Wittgenstein upravo svaki pokušaj smislenog govora o njoj baš zbog same njegove smislenosti već unaprijed odbacuje, jer pravu bit etičkih rečenica čini upravo njihova nesmislenost,¹⁴ koja samim time ipak nešto pokazuje, odnosno neizravno govori. Znači li to zapravo da se o etici i o etičkim pitanjima ipak može govoriti, ali ne smislenim, unutarsvjetskim rečenicama koje pretendiraju na znanstvenost, odnosno na strogu pojmovnu određenost? Odnosno, može se reći da strogo definirani (znanstveni) jezik nije prikladan za govor o onomu što je izvan kontingentnog svijeta, da bi tzv.

¹³ U Predavanju o etici piše on: “Tjeralo me je da udaram o granice jezika.” Ludwig Wittgenstein, *Vortrag über Ethik, und andere kleine Schriften*, Hrsg. und übersetzt von J. Schulte, Frankfurt/M, 1989., str. 18.

¹⁴ Vidi: Isto, str. 18.

“znanstvena” filozofija zapravo bila besmislena i u sebi nemoguća, a da je za govor o nadsvjetskim, transcendentnim fenomenima i pitanjima potreban jedan drugačiji način govora i mišljenja od uskog logičko-znanstvenog. Traktat u cjelini nosi tu poruku, a Wittgenstein je eksplicite izriče kad kaže da onaj tko ga ispravno razumije na kraju treba odbaciti tu knjigu, pošto se po njoj popeo tamo gore, da bi mogao ispravno vidjeti svijet.

Zaključak

Moglo bi se zaključiti da je tim negativnim izričajima i preciznim razgraničenjem Wittgenstein zaista mnogo toga neizravno rekao i o svemu onome što nadilazi granice jezika i svijeta. Tim više što njegovo povlačenje granica nije dijeljenje izrecivoga i neizrecivoga “ugrubo”, već je to u njegovom Traktatu najfiniji, mučan posao razdvajanja po najtanjoj (najpreciznijoj) mogućoj crti, urarski precizno razgraničavanje pregolemog prostora izrecivog od još većeg neizrecivog.

I upravo se zbog preciznosti te granice može odčitati i mnogo Wittgensteinovih stavova o etičkim, religioznim, odnosno filozofskim problemima i pitanjima.

Wittgenstein ovdje, moglo bi se reći poput Kanta, postavlja jasne granice znanju, odnosno jeziku (kao uvjetu mogućnosti mišljenja) te time ujedno oslobađa prostor za vjerovanje, odnosno otvara mogućnost za jedan drugi i drugačiji način govora i mišljenja neizrecivoga, način kakav je jedini moguć unutar stroge znanstvene slike svijeta (koju on u Traktatu pretpostavlja). Jer, ako se sav jezik i govor svedu na rečenice logike i empirijske rečenice, onda je očito da izvan tog područja nužno ostaju sva religiozna, egzistencijalna, etička i slična pitanja, pitanja koja se ipak ne mogu lako zanijekati ili odbaciti. Wittgensteina su takva pitanja neprestano pritiskala, pa se i pokušaji odgovaranja na njih protežu po svim njegovim važnijim djelima počevši od Traktata pa sve do kraja.

Bibliografija:

- Wittgenstein, L., Tractatus logico-philosophicus, Tagebücher 1914-1916, Philosophische Untersuchungen (Werkausgabe Band 1), Frankfurt/M.,¹¹1997.
- Isti, Bemerkungen über die Farben. Über Gewißheit, Zettel, Vermischte Bemerkungen, (Werkausgabe Band 8), Frankfurt/M.

- Isti, Briefe an Ludwig von Ficker, Otto Müller – Verlag, Salzburg, 1969.
- Isti, Vortrag über Ethik und andere kleine Schriften, ur. i prev. J. Schulte, Frankfurt/M, 1989.
- Isti, Briefe, ur. B. F. McGuinnes i G. H. v. Wright, Frankfurt/M, 1980.
- Arnswald, U./Weiberg, A. (ur.), Der Denker als Seiltänzer. Ludwig Wittgenstein über Religion, Mystik und Ethik, Düsseldorf, 2001.
- Edmons, D./Eidinow, J., Wittgensteinov žarač, Algoritam, Zagreb, 2004.
- Engelmann, P., Ludwig Wittgenstein. Briefe und Begegnungen, Wien-München, 1970.
- Haller, R./Kreuzer, F., Grenzen der Sprache – Grenzen der Welt. Wittgenstein, der Wiener Kreis und die Folgen, Wien, 1982.
- Kampits, P., L. Wittgenstein. Wege und Umwege zu seinem Denken, Graz/Wien u.a., 1985.
- Kampits, P./Choliolčev, Ch./Weiberg, A. (ur.), Ethik und Religion im Werk von Ludwig Wittgenstein, Miscelanea Bulgarica 13, Wien, 1999.
- Kroß, M., Klarheit als Selbstzweck, Wittgenstein über Philosophie, Religion, Ethik und Gewißheit, Berlin, 1993.
- Schulte, J. (hrsg. und übersetzt von), Texte zum Tractatus, Frankfurt/M, 1989.
- Schulz, W., Wittgenstein. Die Negation der Philosophie, Neske, Stuttgart, 1967.
- Stegmüller, W., Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie. Eine kritische Einführung, sv. I-IV, Stuttgart, 1989.
- Weiberg, A., "Und die Begründung hat ein Ende". Die Bedeutung von Religion und Ethik für den Philosophen Ludwig Wittgenstein und das Verständnis seiner Werke, Diss., Wien, 1997.

MÖGLICHKEITEN UND GRENZEN DER ETHISCHEN REDE BEIM FRÜHEN WITTGENSTEIN

Zusammenfassung

In dieser Arbeit wurde das Problem der (Un)Aussprechbarkeit des Ethischen beim frühen Wittgenstein thematisiert. Mit seinem

– man könnte sagen – verengten Sinnkriterium wurden alle philosophischen Sätze unsinnig geworden, womit alles Reden von genuin philosophischen Fragen und Problemen zum Schweigen verurteilt wird. Und trotzdem hat Wittgenstein in seinem Tractatus auch einige "ethische", bzw. "verbotene" Sätze gemacht, woraus aber die Frage entsteht, ob er damit die von ihm selbst anerkannten Grenzen der Sprache überschritten (verletzt) hat oder nicht, bzw. ob und wie es sich in der Tractatus' Denkweise über das Ethische sprechen läßt? Diese Arbeit versteht sich als ein Versuch, auf diese schwierige Frage eine Antwort zu geben.

Schlüsselbegriffe: Wittgenstein, das Ethische, Tractatus, Neopositivismus, indirektes Sprechen, Schweigen, das Unaussprechbare.